

DOI: 10.36719/2663-4619/59/4-13

Zəhra Abbas qızı Allahverdiyeva
zahra.allahverdiyeva@mail.ru
AMEA, Nizami adına Ədəbiyyat institutu

MÜASİR AZƏRBAYCAN NİZAMİŞÜNASLIĞININ PRIORİTET VƏZİFƏLƏRİ

Xülasə

Nizami Gəncəvi irsi Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətidir və bu sərvətin qorunması, tədqiqi və təbliği Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi siyasətin tərkib hissəsi olaraq daim diqqət mərkəzindədir.

Məlumdur ki, hələ XX əsrdə Azərbaycan nizamişünaslığı öz monumental töhfələri ilə dünya elmi tarixində yeni bir səhifə açmışdır. Bu dövrdə Nizami Gəncəvi əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanması, nəşri, tərcüməsi, tədqiqi və təbliği sahəsində görülən uğurlu işlər dünya miqyasında əzəmətli bir məktəbin – Azərbaycan nizamişünaslıq məktəbinin varlığını bir daha təsdiq etmişdir.

Göstərilən bütün səylərə baxmayaraq, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı və mənşəyi haqqında bir sıra ciddi təhriflərin veb saytlarda yerləşdirilməsi və yanlış informasiyaların yayılması dünya şərqşünaslıq elminin səviyyəsinə və nailiyyətlərinə kölgə salmaqla yanaşı, Azərbaycan nizamişünaslığının inkişafına da əngəllər törədir.

Bu qüvvələr Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyətini saxtalaşdırır, erməni havadarlarının dəstəyi ilə ərsəyə gətirdikləri ziyanlı kitab və məqalələrini nəşr etdirir, Azərbaycan alimlərinin obyektiv elmi tədqiqatlarını şübhə altına alaraq onları “etnik millətçi” adlandırır, tariximizə, mədəniyyətimizə iftirlər atmağa cəhd edirlər. Lakin bu cəhdlərin heç bir elmi əsası olmadığı üçün uğursuzluğa düşər olurlar.

Qeyri-peşəkar və qərəzli yazılardan bəlli olur ki, bu şəxslərin Nizami Gəncəvi yaradıcılığından heç xəbərləri yoxdur. Çünki bütün yaradıcılığı boyu öz türklüyü ilə fəxr edən Nizami Gəncəvi, Şərqi tarixindən aldığı əsrarəngiz mövzularda türkün cəsur qəhrəmanlarını və nazənin türk gözəllərini, ana yurdu Azərbaycanı, onun vilayət və şəhərlərini, dünyaya göz açdığı doğma Gəncəsini böyük bir məhəbbətlə vəsf etmişdir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, vikipediya, təhrif, mətnşünaslıq, dil

Priority tasks of the modern Azerbaijani Nizami study

Summary

The heritage of Nizami Ganjavi is the spiritual wealth of the Azerbaijani people, and the protection and research of this heritage are in the spotlight as a part of the political action of Azerbaijan's government.

Unfortunately, the recent publication of the series of articles with distortions about the life and origin of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi on websites, as well as the dissemination of false information, not only compromise the level and achievements of world orientalists, but also impede the development of Azerbaijani Nizami studying.

Executors of Armenian interests falsify Nizami Ganjavi's nationality, publish motiveless books and articles, consider Azerbaijani scientists as “ethnic nationalists,” and reinterpret our history and culture. However, these attempts are doomed to failure due to the absent of scientific justification.

The purpose of this article is not to list the distortions, but to study the sources and causes of these aberrations.

Key words: Nizami Ganjavi, wikipedia, distortion, textology, language

Giriş

Nizami Gəncəvi irsi Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətidir və bu sərvətin qorunması, tədqiqi və təbliği Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi siyasətin tərkib hissəsi olaraq daim diqqət mərkəzindədir.

Məlumdur ki, hələ XX əsrdə Azərbaycan nizamişünaslığı öz monumental töhfələri ilə dünya elmi tarixində yeni bir səhifə açmışdır. Bu dövrdə Nizami Gəncəvi əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanması, nəşri, tərcüməsi, tədqiqi və təbliği sahəsində görülən uğurlu işlər dünya miqyasında əzəmətli bir məktəbin – Azərbaycan nizamişünaslıq məktəbinin varlığını bir daha təsdiq etmişdir.

XX əsrdə Azərbaycanın fədakar alimlərinin fəaliyyətinin bəhrəsidir ki, bu gün Azərbaycan Respublikası Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi, nəşri və təbliği işində dünya üzrə əsas koordinat mərkəzə çevrilmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Dövləti müasir dövrdə də nizamişünaslığın inkişafına xüsusi diqqət yetirir və Nizami Gəncəvi irsinin dünya miqyasında təbliğində mühüm işlər görür. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 23 dekabr 2011-ci ildə “Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin

870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” imzaladığı sərəncamla nizamişünaslığın məqsədyönlü və uğurlu fəaliyyəti daha da genişlənməmişdir.[10]

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinə həsr olunmuş silsilə tədbirlər görülmüş, Nizami əsərlərinin nəşri və təbliği işi davam etdirilmişdir.

Bu sahədə 2013-cü ildə İngiltərədə Oksford Universiteti nəzdində yaradılmış “Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan və Qafqazşünaslıq Elmi Mərkəzi” nin uğurlu fəaliyyətini göstərmək lazımdır. Məlumdur ki, bu Elmi Mərkəz Azərbaycan Respublikası rəhbərliyinin dəstəyi və himayəsi sayəsində, M.V.Lomonsov adına Moskva Dövlət Universitetinin rektoru, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Nərgiz Paşayevanın və Oksford və Nyu-York Universitetinin Şərqşünaslıq sahəsi üzrə professoru Robert Hoylandın təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Elmi Mərkəz Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya tanınması, o cümlədən Nizami Gəncəvi irsi haqqında dəqiq məlumatların elmi ictimaiyyətə çatdırılması sahəsində bir sıra mühüm işlər görmüşdür. Belə ki, görkəmli şərqşünas və nizamişünas - alim Y.E.Bertelsin 1940-cı ildə yazdığı “Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Həyatı, yaradıcılığı və dövrü” monumental monoqrafiyası ingilis dilinə tərcümə olunaraq, 2017-ci ildə “Gilqamış” nəşriyyatı tərəfindən Londonda çap edilmişdir. [4]

Bundan əlavə, “Nizami Gəncəvi” adına Elmi Mərkəzin təşəbbüsü ilə Bakıda 2018-ci ildə 14-15 mart tarixində “Nizami mədəni irsinin müasir dövrdə interpretasiyası” Beynəlxalq Elmi konfransın keçirilməsi təqdirəlayiqdir. Bu konfransa bir sıra məşhur dünya şərqşünasları cəlb olunmuşdur. Hətta o Qərb alimləri ki, vaxtı ilə Nizamini fars şairi kimi təqdim etmişdilər, onlar da regionla tanış olduqdan sonra məsələnin əsl mahiyyətini anlayaraq, Nizami Gəncəvinin Azərbaycanın böyük şairi olduğunu etiraf etməli olmuşlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın elmi potensial qüvvələri nizamişünaslığın aktual problemləri sahəsinə yönəldilmişdir və hal-hazırda akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda yenidən Nizamişünaslıq şöbəsi yaradılmışdır. Şöbənin rəhbəri AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslinin başçılığı ilə dahi şairin həyatının və ədəbi irsinin tədqiqi monoqrafiya və məqalələrdə davam etdirilir. İnstitutun rəhbərliyinin təşəbbüsü və Nizamişünaslıq şöbəsinin fəaliyyəti sayəsində “Nizami Gəncəvi almanaxı”nın nəşri bərpa olunmuşdur. 2019-cu ildə Bakıda çap olunan “Nizami Gəncəvi almanaxı”nın birinci sayı Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, akademik Həmid Araslinin xatirəsinə ithaf olunmuşdur.

Hal-hazırda Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı” adlı irihəcmli elmi monoqrafiya çapa hazırlanmaqdadır.

Yuxarıda sadalanan bütün bu uğurlara baxmayaraq, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı və mənşəyi haqqında bir sıra ciddi təhriflərin veb saytlarda yerləşdirilməsi və yanlış informasiyaların yayılması dünya şərqşünaslıq elminin səviyyəsinə və nailiyyətlərinə kölgə salmaqla yanaşı, Azərbaycan nizamişünaslığının inkişafına da əngəllər törədir.

İlk öncə, son dövrlərdə Nizaminin bioqrafiyası ətrafında kobud səhvlər və ziddiyyətlər rus və ingilis dilində yaradılmış vikipediya yer alır. Bu vikipediyanın elmi mənbələrini əsasən köhnə ensiklopediyalar, həmçinin bəzi İran, Rusiya və Avropa alimlərinin artıq müasir dünya elminin tələblərinə cavab verməyən əsərləri və bir neçə qərəzli işlər, o cümlədən İran müəllifləri S.Lornejad və Əli Dostzadənin erməni havadarlarının dəstəyi ilə İrəvanda 2012-ci ildə nəşr olunan “Fars şairi Nizami Gəncəvinin modern siyasiləşdirilməsi haqqında” (On the Modern Politicization of the Persian Poet Nezami Ganjavi) adlı həqiqətə zidd kitab və sair bu kimi işlər təşkil edir. Bu vikipediya hətta erməni müəllifinin qərəzli təhrifinə də yer verilmişdir. Lakin təəssüf ki, burada XX əsrin görkəmli nizamişünasları - Y.E.Bertels, H.Araslı, M.Ə.Rəsulzadə, M.Mübariz, M.Rəfili, M.S.Ordubadı, M.Quluzadə, M.Cəfər, Z.Bünyadov, R.Əliyev, R.Azadə, X.Yusifli, Ə.Səfərli, N.Araslı, Ç.Sasani, T.Kərimli və başqa alimlərin doğru elmi tədqiqatlarına istinadlar yoxdur. Görkəmli şərqşünas Y.E.Bertelsin tədqiqatlarına istinadlar obyektiv şəkildə deyil, böyük Azərbaycan şairini farslaşdırmağa cəhd edən qüvvələrin maraqlarına uyğun surətdə əks olunmuşdur.

Vikipediyanın ədəbiyyat siyahısında Azərbaycan alimlərindən yalnız Məmməd Əmin Rəsulzadə və Adil Bağirovun əsərlərindən istinadlar verilmişdir. Burada da M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində Nizaminin türklüyünü sübut edən fikirlər göstərilirsə də, lakin bu araşdırmalar Nizaminin bioqrafiyası haqqında məlumatda əks olunmur və şairin milliyyəti kobud şəkildə təhrif olunaraq, atasının əslə yanlış olaraq İranlı, anası isə kürd olaraq göstərilir.

Bu kimi kobud təhriflər son dövrlərdə bəzi araşdırıcıların Amsterdam, Kemberc Universitetləri tərəfindən nəşr olunan əsərlərində də yer alır. Təqdim etdiyim bu məqalədə məqsədim təhrifləri sadalamaq deyil, bu səhvlərin istinad mənbələrini və səbəblərini araşdırmaqdır.

Təhriflərin ilkin səbəblərindən biri əldə olan mətnlərin naqisliyi üzündən baş vermişdir. Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində görkəmli şərqşünas - alim R.Azadə mətnşünaslığın o zamankı vəziyyəti ilə bağlı yazırdı: “Nizami əsərlərinin dünya kitab evi və muzeylərində yüzrlərlə əlyazma nüsxələri saxlanılır. Lakin onların çoxu təhriflərlə doludur. Müxtəlif əsrlərdə katiblər tərəfindən üzü köçürülmüş mətnlərdə Nizami qələmindən çıxmayan artırma beytlər, yaxud ixtisarlar istənilən qədərdir. Bu əyintilər tədqiqlərə də keçir və nəticədə yanlış elmi konsepsiyalar yaranırdı.” [3, s. 503]

Bu gün Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin Avropada, İran və Türkiyədə mövcud əlyazma nüsxələrinin müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir. Nizami əlyazmalarını köçürən katiblərin milliyyətinə, zövq və istəklərindən, hansı dövlət sarayına xidmət etmələrindən asılı olaraq, bir sıra dəyişikliklər, artırmalar və azaltmalar etdikləri artıq elm aləminə məlumdur.

Vikipediya Nizami Gəncəvinin mənşəyinin yanlış olaraq Qumla bağlanması fikri kökündən səhvdir. Vəhid Dəstgirdi, Əbdülmüseyn Zərrinkub, Məhəmməd Moin, Y.E.Bertels, Xəlil Yusifli kimi görkəmli şərqşünasların tədqiqatları göstərir ki, Nizaminin “İskəndərnamə” əsərinin “İqbalnamə” hissəsində şairin əslini Qumla bağlayan aşağıdakı beyt, yəni:

چو در گرچه در بحر گنجہ گم
ولی از قهستان شهر قم

– misraları Nizami əlyazmalarını köçürən katiblər tərəfindən uydurularaq, əlavə misralarla mətnə ilhaq olunmuşdur və Nizami Gəncəvi əsərinin qədim nüsxələrində bu beytlər yoxdur. Görkəmli şərqşünas Y.E.Bertelsin yazdığına görə, Parisdə Milli kitabxanada saxlanılan miladi 1360-cı il (hicri 736) tarixi ilə qeyd edilən ən qədim və səhih əlyazma nüsxəsində bu sətirlər yoxdur. [5, s. 26]

İran alimi Vəhid Dəstgirdi də məşhur “Gəncineye-Gəncəvi”sində təsdiq etmişdir ki, bu beytlər əvvəlki nüsxələrdə yoxdur. [9, s. 4]

Eləcə də, anasının kürd olması zorla Nizamiyə sınınmış bir məsələdir. Məlumdur ki, Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinin “Dünyadan köçənlərin bəsisinin zikri haqqında” hissəsinə şairin anası haqqında “qord” sözü artırılmış və bu söz “kürd” kimi oxunaraq dolaşıqlıq yaratmışdır. XX əsrin 80-ci illərində bir sıra şərqşünaslar bu sözün “qord” - yəni “igid” mənasında olduğunu söyləmişlər. Görkəmli Azərbaycan nizamişünası Xəlil Yusifli yazır: “Nizami dövründə, ondan bir neçə əsr sonra da kord və qord sözləri eyni şəkildə, kafi-ərəbi ilə “kord” şəklində yazılırdı. Daha sonra gələn katiblər isə bu sözün Nizami tərəfindən kord, yaxud qord anlamında yazıldığı üzərində düşünməmiş, onu kord, yəni kürd tərzində yazmışlar. Biz isə hesab edirik ki, bu sözü kafi-farsi ilə qord şəklində oxumaq daha düzdür. Bu şəkildə beytin mənası daha məntiqi və poetikdir. Əks halda “anam kürd idi, qarşımda ana kimi öldü” deyimi məntiqsizdir.”[19,s.58]

Son dövrlərdə problemin həlledilməsində meydana çıxan yeni fakt məsələyə yanaşmanı kökündən dəyişir. Belə ki, gənc tədqiqatçılardan Hürnisə Bəşirova Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinin Türkiyədə Topqapı sarayında saxlanılan qədim əlyazması üzərində araşdırma aparmış və bu nüsxədə “Mənim anam kürd Rəisə qarşımda ana kimi öldü” beytlərinin olmadığı faktını aşkar etmişdir.[6,s.61-62]

Beləliklə, müasir nizamişünaslığın qarşısında duran çətin məsələ ilk növbədə Nizami Gəncəvi əsərlərinin orijinalını dürüst əks etdirən “Xəmsə” mətnlərinin səhih nüsxələr əsasında nəşri problemidir. Bu bir danılmaz faktıdır ki, keçmiş sovet elminin milli məsələlərə qoyduğu kriteriyalar mətnşünaslıq problemlərinin həllinə də təsirsiz ötürməmişdir. Nəticədə hazırlanan mətnlər müəyyən tarixi əhəmiyyətə malik olsalar da, bu işlərdə tələyüklü nöqsanlar mövcuddur və günümüzə qədər bir çox bu kimi məsələlər həll olunmamış qalmaqdadır.

Təəssüflə onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin milli mənşəyi haqqında yanlış fikirlərin mənbəyi təkcə naqis əlyazma nüsxələrində mövcud olan təhriflər deyildir. Bu yanlışlıqlar həmçinin vaxtilə Çar Rusiyası və İran İmperiyalarının Qafqazda siyasi maraqlarına uyğun olaraq, bu siyasətdə katalizator rolunu oynayan ermənilərin və onların havadarlarının qərəzli uydurmalarından qaynaqlanır.

Bu qüvvələr Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyətini saxtalaşdırır, erməni havadarlarının dəstəyi ilə ərsəyə gətirdikləri ziyanlı kitab və məqalələrini nəşr etdirir, Azərbaycan alimlərinin obyektiv elmi tədqiqatlarını şübhə altına alaraq onları “etnik millətçi” adlandırır, tariximizə, mədəniyyətimizə iftiralər atmağa cəhd edirlər. Lakin bu cəhdlərin heç bir elmi əsası olmadığı üçün uğursuzluğa düşər olurlar.

Qeyri-peşəkar və qərəzli yazılardan bəlli olur ki, bu şəxslərin Nizami Gəncəvi yaradıcılığından heç xəbərləri yoxdur. Çünki bütün yaradıcılığı boyu öz türklüyü ilə fəxr edən Nizami Gəncəvi, Şərqi tarixindən aldığı əsrarəngiz mövzularda türkün cəsur qəhrəmanlarını və nazənin türk gözəllərini, ana yurdu Azərbaycanı, onun vilayət və şəhərlərini, dünyaya göz açdığı doğma Gəncəsini böyük bir məhəbbətlə vəsf etmişdir. Nizami Gəncəvinin poemalarını mütaliə edən hər bir şəxs aydın görər ki, şairin ilhamı türkün

gözəllik və ədalətindən nurlanmış, qəlbi türk gözəllərinin eşqi ilə döyünmüşdür. Şair hələ gəncliyindən ilk poeması “Sirlər xəzinəsi”ndə bu alovlu məhəbbəti tərənnüm etmişdir:

تنگ دل از خنده ترکان شکر
سر مه بر از چشم غزالان نظر
ترک قصب پوش من آنجا چو ماه
کرده دلم را چو قصب رخنه گاه

[13,s.75]

Türk (gözəllərinin) gülüşündən şəkər xəcalət çəkirdi,
Baxışları ceyranların gözündən sürməni aparırdı.
Mənim kətan geymiş ayabənzər Türk gözəlim,
Ürəyimə kətan kimi rəxnə salmışdı.¹

Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvinin şəxsiyyəti, ədəbi mühiti və bioqrafiyası ətrafında araşdırmalar üzrə uğurlu elmi nəticələr əldə etmək üçün XII əsrə qədər mövcud dil və yazı faktoruna nəzər salmaq lazım gəlir. Övvəla, məlumdur ki, ərəblərin işğalına qədər türklərin özlərinin kitabələri, yazısı, əlifbası mövcud idi. Xəzər, alban, itil, uyğur, xotən və sair əlifbalar məşhur idi. Xotən türklərinin xətti mərkəzi Asiyada hələ də qədim türk runi yazılarının incə atributlarını özündə saxlayırdı və türklərin arasında ən gözəl xətti əlifba hesab olunurdu.

Ərəblərin işğalından sonra xilafət mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq və onu möhkəmləndirmək məqsədi ilə vahid əlifbaya - ərəb qrafikasına keçdi və yerli xalqların əlifbaları sıradan çıxarıldı. Ərəblərin işğalından kənarda qalan türk tayfaları hələ də öz qədim əlifbalarında yazıb - yaradırdılar.

Məlumdur ki, IX əsrin sonlarında Mərkəzi Asiyada paytaxtı Buxara olmaqla türk Samanilər sülaləsi (875-999) hakimiyyətə gəldi. Bu dövlətin coğrafi ərazilərinə Mavərrənnəhr, Xorasan və şimal-şərqi İran daxil idi. Xarəzm, Sistan, Qorqan, Rəşt, Qəznə, Təbəristan və sair ərazilər Samanilərin hakimiyyəti altında idi. Bu dövrdən başlayaraq, fars dilinin rəsmi dairələrdə işlənməsi və farsdilli ədəbiyyatın çiçəklənməsi Samanilərin mərkəzləşdirilmiş dövlət siyasətinin nəticəsi idi. Samanilər dövründə Buxara, Səmərqənd, Bəlx və Mərvdə yaşayan türk əsilli alim, filosof və şairlərin fars dilində mühüm əsərləri yarandı. Poeziyada Rudəkinin məsnəvi və rübai janrında yaratdığı klassik nümunələr vasitəsi ilə fars şeirinin gözəlliyi və şöhrəti ətraf regionlara da sirayət etdi. Şərqşünas-alim İ.S.Braqinskiyin göstərdiyi kimi, “Рудаки и его последователи обычно не обращались к религиозным мотивам, к мистическим образам. В их стихах воплощена народная мудрость, ощущается живое восприятие природы, радостей бытия. В их произведениях немало свежих образов, они просты по форме, остроумны; стихи не скованы условностью формы и выспренностью». [7, s. 259]

Beləliklə, farsdilli ədəbiyyatın İran, Hindistan, Orta Asiya, Azərbaycan, Türkiyə və başqa ərazilərdə yayılması prosesi baş verdi.

Məlumdur ki, Samanilər dövləti çevrildikdən sonra, 840-1032-ci illərdə Mərkəzi Asiyada hakimiyyətdə olan türk-islam dövləti Qaraxanilər öz milli dil ənənələrini qoruyub saxlamağa üstünlük verdilər. Yusif Xas Həcibin “Kutadqu-bilik”, Mahmud Kaşqarının “Divani-lüğət it-Türk”, Əhməd Yüknəginin “Ətəbat əl-həqayiq” əsərləri buna parlaq sübutdur.

Səlcuqilər hakimiyyətə gələrkən, dövlət idarəçiliyində vahid İslam mədəniyyəti siyasətinə üstünlük verdilər və milli dil siyasəti aparmadılar. Onlar çiçəklənmiş İslam mədəniyyətinin dəyərlərinə yüksək qiymət verir, sufi filosof və şairləri himayə edirdilər. Bununla belə, Qaraxanilər dövrünün ənənələri - türk dilində yazılmış nəfis nümunələrdə davam etdirilirdi. Səlcuq dövrünün böyük övliyası Yusif Həmədaninin müridi Əhməd Yəsəvinin türkcə yazılmış “Divani-hikmət” əsəri belə nümunələrdəndir.

Nisbətən sonrakı dövrdə xaqanların çoxusu türk yazı dili və əlifbalarının sıradan çıxarılmasından narahat olmuşlar. Bu səbəbdən, milli dəyərləri qoruyub saxlamağı, türk dili və əlifbasında yazılmış abidələri və sənədləri mühafizə etməyi tələb edirdilər. Məsələn, orta əsr tarixçisi Mirxond “Çingizxan-namə” salnaməsində belə yazmışdır: “Xətaylar... itil və ari xəttində (əlifbasında) yazdıqlarından Çingiz xan fərman verdi ki, onların övladlarından bəziləri uyğur xəttini öyrənsinlər, yasalarını və qanunlarını bir dəftərdə yazıb xəzinədə gizlətsinlər və sübut olaraq saxlasınlar.” [11,s.82]

Dövrün böyük sənətkarları da məsələnin mahiyyətini dərk edirdilər və türk ədəbi dilinin sıxışdırılmasından narazılıqlarını bildirirdilər. XII əsrdə Nizami Gəncəvinin Şirvanşah Axsitandan “Leyli və Məcnun” əsərinin fars dilində yazılması sifarişini alarkən düşüüyü vəziyyət, keçirdiyi pərişanlıq hissləri danılmaz faktdır. Təsədüfi deyildir ki, görkəmli şərqşünas-alim

¹ Filoloji tərc.Rüstəm Əliyevindir. Bax: Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”, Bakı, 2014, s.92.

Ə.Tahircanov məsələ ətrafında tədqiqat apararkən qeyd edirdi ki, Nizami Gəncəvi ilk öncə özünün Türkcə Divanını Şirvanşah Axistana göndərmiş və onu “öz Divanının hökmdarı” adlandırmışdır. Bundan sonra Şirvanşah Nizamiyə “Leyli və Məcnun” əsərini farsca yazması sifarişi ilə məktub göndərmiş və şair türkcə şeirlərinin qiymətləndirilməməsi səbəbindən məyus olmuşdur. [18,s.27-28]

Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” əsərinin başlanğıc - “Allaha minacat” hissəsində obrazlı şəkildə öz dərini izah edir və sətraltı mənələrdə ürək ağrısı ilə dil, lüğət və əlifba məsələsini qarşıya qoyaraq, bu müşkül məsələnin həllində Allahdan yardım diləyir:

گر بنده نظامی از سر درد
در نظم دعا دلیری کرد
از بحر تو بینم ابر خیزش
گر قطره برون دهد مریزش
گر صد لغت از زبان گشاید
در هر لغتی ترا ستاید
هم در تو به صد هزار تشویر
دارد رقم هزار تقصیر
ور دم نزنم چو تنگ حالان
دانی که لغت زبان لالان
گر تن حبشی سرشته تست
ور خط ختنی نبشته تست
گر هر چه نبشته ای بشوئی
شویم دهن از زیاده گوئی
ور باز به داورم نشانی
ای داور داوران تو دانی

[15,s.10-11]

Əgər bəndə Nizami dərd ucundan,
Sənə dua nəzmində cəsarət etdisə,
Sənin dəryandan qalxan buluddan görürəm
Əgər titrəyib bir damla düşsə.
Əgər dildən yüz lüğət açılsa,
Hər bir lüğətdə sənə sitayiş var.
Həm sənin qarşında yüz min həyəcan (ki)
Vardır yazıda min nöqsan.

Əgər zəiflər kimi söz danışa bilmirsə,
Lallar dilinin lüğətini sən bilirən.
Əgər bədən Həbəşidir, sən yaratmısan,
Və gər xətt Xötənidirsə, sən yaratmısan.
Əgər yazdıqlarını pozsan,
Mən də çox danışmağı kəsərəm.
Əgər yenə hökmümə nişan versən,
Ey hakimlər hakimi, sən bilərsən!

Nizami Gəncəvi özünün türk mənşəyinə mənsub olması haqqında açıq-aşkar beytlər söyləmişdir. Problemə həsr olunmuş silsilə tədqiqatlarında şairin “türk həyatı, türk xalqına məxsus məişət tərz, türk təfəkkürünün açıq - aydın göründüyünü” söyləyən Azərbaycan alimi Nüşabə Araslı türk ədəbiyyatşünası Əli Gəncəliyə istinad edərək yazır: “Əli Gəncəli türk şairi M.F.Gürtüncanın “Leyli və Məcnun” tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə Nizami əsərlərinin Ayasofiyada rast gəldiyi qədim bir əlyazmasında belə bir beytə təsadüf etdiyini bildirir:

پدر بر پدر مرا ترک بود
به فرز انگی هر یکی گرگ بود

Atam, atamın atası türk idi,
Fərzanəlikdə hər biri bir qurd idi.

[2,s.5]

Bəzi İran tədqiqatçıları bu beytlərə əsasən belə bir iddia irəli sürürlər ki, Nizami ata-babasını qurda bənzədə bilməzdi, çünki farslarda qurd obrazı qaniçənlik, zalımlıq simvoludur. Lakin fars tədqiqatçıları bunu unudurlar ki, qurd obrazı – türklüyün rəmzidir. Qurd azad, cəsur və zirək olur, onu özünə tabe etməyə bilməzsən. Azərbaycan-türk mifologiyasında “Qurd türkün anasıdır”², “qurd-türklərdə başçı, bələdçi, yol göstərən”³ deməkdir. Bununla belə, İranda da Nizami Gəncəvinin öz əsərlərindəki faktlara söykənərək obyektiv tədqiqatlar aparan alimlər də az deyildir. Təsadüfi deyildir ki, İran alimi Bəhrüz Sərvətiyan Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərindən aşağıdakı:

دلش را برده بود آن هندوی چست
به ترکی رخت هندو را همی چست

Könlünü o zirək hindu aparmışdı,
Türk sayağı hindunun yerini axtarırdı,

– beytini nümunə gətirərək yazmışdır: “Nizaminin əsl fars olsaydı, bu sözləri deməzdi.” [20,s.45]

Görkəmli şərqşünas-alim Y.E.Bertels öz tədqiqatlarında islamın gəlişi ilə əlaqədar VII əsrin ortalarından başlayaraq Qafqazda mühüm rol oynamış ərəbdilli və farsdilli ədəbiyyatın ümumi mənzərəsi, Azərbaycan ədəbi məktəbinin Şərq poetik məktəbləri içərisində mövqe və rolu, Qətran Təbrizidən başlayaraq, Azərbaycan şairlərinin əsas xarakterik cəhəti - üslub ümumiliyi haqqında geniş məlumat verir, Xorasan, Buxara və Azərbaycan ədəbi məktəblərinin yerli şəraitdən asılı olaraq bir-birindən fərqli istiqamətlərdə inkişafını, janr formaları, xüsusən şeirin struktur-linqvistik əlamətlərinə görə Azərbaycan şairlərinin fərqli xüsusiyyətlərini qeyd edirdi.[5]

Nizami Gəncəvi öz Azərbaycan üslubunun fərqləndiyini, hətta türklərin içində olsa belə, Gəncə möhürünün tanınmasını aşağıdakı tərzdə ifadə etmişdir: “Mənim gizlinlərimi aşkar aparırlar, Buxaraya aparırlar belə - Gəncəyədir”.

H.Araslı Azərbaycan şeirinin, Xaqani və Nizami poeziyasının, fərqli cəhətlərini və üstünlüklərini izah edərkən yazırdı ki, bu sənətkarlar özündən əvvəlki fars dilində yazıb-yaratmış şairlərdən fərqli olaraq, Qətran Təbrizi və Əbül - ulla Gəncəvi kimi sənətkarların şeir üslubunu davam etdirmişlər və öz yaradıcılıqlarında çoxlu sayda türk (Azərbaycan) sözləri işlətmişlər: ətmək(çörək), su,tanrı, yalavac, ağ sunqur, təkin, daş, xan, atabəy, tutmac, tutuk və sair. [1,s.111]

Əbdülhüseyn Zərrinkub, Məhəmməd Moin, Bəhrüz Sərvətiyan və başqa İran tədqiqatçıları da Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvinin şeir üslubunun oxşarlığını, onların öz dəst-xətti ilə İraq şairlərindən fərqlənmələrini, poeziyada Azərbaycan üslubunun mövcudluğunu və fars poeziyasında mühüm təsir gücünə malik olmasını qeyd etmişlər.

Bununla belə, Azərbaycan poeziya məktəbi türk - Xorasan məktəbi ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir. Nizami Gəncəvi özü “Divan”ında XII əsr şairi Həsən bin Məhəmməd Hüseyni Qəznəvi Kamalın (h.535-565) bir misrasını təxmis edərək belə yazmışdır:

ای نظامی، ره تو به که هم اخر بشتاب
پای در دایره رحمت رحمان آرد
این بدان و زن و قوافیست که گفتست کمال:
" هر نسیمی که بمن بوی خراسان آرد "

[12, s. 228]

Ey Nizami, tövbə yoluna tələs ki, axırda
Rəhmanın rəhmət dairəsinə ayaq qoyasan.
Bu, həmin vəzn və qafiyəyəndir ki, söyləmiş Kamal:
“Hər bir nəsim ki, mənə Xorasanın ətrini gətirər”.

Beləliklə, Nizami Gəncəvi bir türk olaraq, həm öz mənşeyini, həm də bütün türk xalqlarının tarixini gözəl bilmişdir. Oğuzların tarix kitablarında və yazılı mənbələrində olduğu kimi, Nizami də əsərlərində türklərin yurd və dövlətlərinin coğrafi konturunu: Günəşin doğduğu yerdən batdığı yerə qədər - yəni Şərqdən Qərbə qədər nəhəng bir ərazini əhatə etdiyini döənə-döənə xatırlatmışdır:

² Короглы X. Огузский героический эпос. Москва, 1976, стр.17.

³ Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1988, s.37.

ز کوه خزر تا به دریای چین
همه ترک بر ترک بینم زمین

[17, s. 409]

Xəzər dağından Çin dəryasına qədər,
Hamısı türkdür, yer üzünü türklə dolu görürəm.

Beytdə qeyd olunan Xəzər dağı - bu, məlumdur ki, Qafqaz dağıdır; Çin dənizi isə Şərqi Asiyada Çinin sahililə Yaponiya adaları arasında Sakit okean ərazisində yerləşir.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində Azərbaycan haqqında, onun bölgələri - Aran, Muğan, Şirvan haqqında məlumatlar vardır. “Xosrov və Şirin” əsərində Xosrovin taxtı qoyub Azərbaycanda sığınacaq tapmasını əks etdirən aşağıdakı beytdə diqqət yetirək:

بصد نیرنگ و دستان راه بیراه
بآذربایگان آورد بنگاه

[14,s.209]

Yüz cürə hiylə və dastanla (bəhanə), yolla-yolsuz,
Özünü Azərbaycana çatdırdı.
Həmçinin “İskəndərnamə”də:

بریدی در آمد آذادگان
ز فرمانده آذربادگان

[17,s.244]

Azərbaycan hökmdarından.
Azadə bir qasid gəldi.

Qeyd olunmalıdır ki, İskəndərin Azərbaycana yürüşünü şair böyük bir ilhamla tərənnüm etmişdir. İskəndərin Bərdəyə gəlməsi və Azərbaycan hökmdarı Nüşabə ilə görüşməsinin təsviri yüksək sənətkarlıq qüdrəti ilə işlənmişdir. Bu görüş süjeti yüksək milli-əxlaqi dəyərləri, əsil Azərbaycan mədəniyyətini əks etdirir. Təsədüfi deyildir ki, görkəmli Azərbaycan alimi Həmid Araslı yazırdı: “Böyük sənətkar xüsusən vətənin tarixindən aldığı Nüşabə surətini, daha yüksək bir zirvəyə qaldırır. Dünyaları titrədən İskəndər bu bacarıqlı hökmdarın qarşısında aciz qalır. Nüşabə onunla əhd-peyman bağlayıb, öz ölkəsinə zərər yetirməyəcəyinə söz alır...İskəndər bu mərd qadının ağıl, fərasət və düşüncəsinə heyran olur” [1,s.229].

Nizami bütün ömrü boyu doğulduğu Gəncəyə bağlı olmuş, ondan ayrılma bilməmişdir:

گنجہ گره کرده گریبان من
بی گرهی گنج عراق آن من

[14,s.267]

Gəncə mənim qollarımı bağlayıbdir,
Yoxsa (şərtsiz) İraq xəzinələri mənimdir.

Yaxud:

بابل من گنجۀ هاروت سوز
ز هرة من خاطر انجم فروز

[13,s.48]

Mənim Babilim Harutu yandıran Gəncəmdir,
Mənim Zöhrəm ulduzları işıqlandıran ruhumdur.

Şair bu misralarla aydın söyləmişdir ki, əgər bəşəriyyətin beşiyi Babildirsə, mənim də Babilim - Gəncəmdir.

Nizami özünün türklüyü ilə yanaşı, türkcə şeirlər yazdığını açıq-aşkar söyləmişdir. “Yeddi gözəl” əsərinin “Sözə sitayiş, hikmət və nəsihət” hissəsində şair belə yazmışdır:

من که مشکل گشای صد گره
دهخدای ده و برون دهم
گر درآید ز راه مهمانی
کیست کو در میان نهاده خوانی
عقل داند که من چه میگویم

زین اشارت که شد چه می‌جویم
نیست از نیستی شکست مرا
گله ز آنکس که هست هست مرا
ترکیم را در این حبش نخرند
لاجرم دوغبای خوش نخرند

[16,s.76]

Mən ki, yüz çətin düyünü açanam,
Kəndin kəndxudasıyam və kənddən kənaram.
Əgər yoldan bir qonaq gəlsə,
Kimdir ortaya süfrəni qoyan?
Ağıl bilir ki, mən nə deyirəm,
Bu işarətdən nə axtarıram.
Məni yoxluqla sındırmaq olmaz,
Giley o kəsdəndir ki, mənim varlığımdır.
Mənim türkcələrimi bu Həbəşdə (cəhalətdə) almırlar,
Naçaram, xoş dovğanı yemirlər.

Bu sətirələr istər-istəməz alimləri Nizami Gəncəvinin türkcə şeirlərinin taleyi haqqında düşünməyə vadar edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin Türk Divanı haqqında indiyədək bir sıra şərqşünas alimlər bəhs etmişlər. Hələ 1983-cü ildə görkəmli şərqşünas professor Rüstəm Əliyevin rəhbərliyi və Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun təşkilatçılığı ilə Bakıda “Nizami Gəncəvi və dünya ədəbiyyatı” mövzusunda Ümumittifaq elmi konfrans keçirildi. Bu konfransda Sankt-Peterburq Universitetindən gəlmiş, Universitetin İran filologiyası şöbəsində uzun müddət tədqiqatlar aparmış görkəmli şərqşünas alim Əbdürrəhman Tahircanov da iştirak edirdi və həmin konfransda “Nizami Gəncəvinin türkcə şeirləri haqqında bəzi mülahizələr” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir. Alimin məruzəsinin tezislərində qoyulan bir sıra məsələlər bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Ə.Tahircanov Nizami Gəncəvinin «Leyli və Məcnun» poemasının məzmununda öz doğma türk təfəkkürünü təcəssüm etdirdiyini göstərərək yazırdı: “Низами вырос и жил в городе Гяндже, в его поэме получила отражение любовь к родному народу. Не случайно в отдельных стихах поэмы Лейли фигурирует как тюрчанка. Не случаен также совет Низами, данный им ширваншаху – «будь тюрком» (надо, видимо, понимать по контексту – будь человечным, как тюрком). [18, s.26]

Alim Nizami Gəncəvinin türkcə şeirlərinin dövrümüzə qədər tam gəlib çatmaması və başqa şairlərin şeirlərinə qarışdırılması faktına xüsusi diqqət yetirirdi. Nizami Divanının əlyazmalarının “Nizami” və “Nizam” təxəllüsləri ilə yazan digər şairlərin şeirləri ilə eyni bir siyahıya daxil edildiyini qeyd edən Əbdürrəhman Tahircanov haqlı olaraq yazırdı: «Этот список переписан далеко от родины Низами, в Индии, где, естественно, тюркские стихи не вызывали интереса. Сборники, переписанные на родине Низами и содержащие, надо полагать, и тюркские стихи, погибли в городах Азербайджана, разрушенных завоевателями». [18,s.27]

Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə Nizami Gəncəvinin Türk “Divanı”nın əlyazma nüsxəsinin Misirin Xədiviyyə kitabxanasında Şəms Vaizi tərəfindən tapılaraq surətinin əldə edilməsi və “Divan”ın cənubi Azərbaycanlı tədqiqatçı-alim Sədyar Vəzifə Eloğlunun tərtibi və d-r Hüseyn Şərqi Soytürk tərəfindən hazırlanmaqla İranda və Bakıda nəşr olunması Azərbaycanda da bir çox alimlərin ciddi marağına səbəb olmuşdur. [8]

Bu nəşrlərdə Nizami Gəncəvinin türkcə və farsca oxşar tərkibləri tutuşdurulur və şeirlərin Nizamiyə məxsus olduğu sübuta yetirilir. Sairin məmduhları haqqında fikirlərinin “Divan”da əks olunması da mühüm faktlardan biridir.

Divan üzərində araşdırmalar aparan Sədyar Vəzifə-Eloğlu daha sonralar belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Nizami Gəncəvinin şeirləri həqiqətən də Qaramanlı Nizaminin şeirlərinə qarışdırılmışdır və onu 2014-cü ildə yenidən “Divan-e Nizami-ye Gəncəvi Qaramanlı Nizaminin şeirləri ilə birgə” başlığı adı altında Tehrandə çap etdirmişdir.⁴

Tədqiqat göstərir ki, Nizami Gəncəvinin türkcə lirikası, həqiqətən də, Nizami Qaramanlı şeirlərinə qarışdırılmışdır. Belə ki, “Divan”dakı şeirlərdə mövcud olan bir sıra poetik obrazlar Nizami Gəncəvinin farsca şeirləri ilə tam şəkildə üst-üst düşür.

⁴ Divan-e Nizami-ye Gəncəvi Qaramanlı Nizaminin şeirləri ilə birgə. Misir ölkəsində olan Xədiviyyə nüsxəsinin üzərindən tədqiq və açıqlayan: Sədyar Vəzifə-Eloğlu, Redaktə və hazırlayan: Səid Muğanlı. İkinci çap, Tehran, 2014.

Doğrudur, türk alimlərinin “Nizami Qaramanlı “Divan”ı” adı altında nəşr etdikləri kitablarda sırf Nizami Qaramanlıya aid şeirlər də vardır. Məsələn, Nizami Qaramanlı şeirlərinin birində Salman Cavəci və Xacu Kirmani kimi XIV əsr şairlərinin adını çəkir.

Bununla belə, “Divan”da elə obrazlar vardır ki, Nizami qələmindən çıxmasına şəkk-şübhə yoxdur. Məsələn, Qaramanlı Nizaminin türkcə “Divan”dan bir beyt:

Pərilər yeri derlər çeşmə olur,
Gözümdən getmə bir dəm, ey pərizad!

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərindən aşağıdakı beytlə üst-üstə düşür:

و گر بود او پری دشوار باشد
پری بر چشمه‌ها بسیار باشد

[14,s.162]

Və gər pəri olsa, o – iş çətin,
Çeşmələr başında pəri çox olur.

Türkcə “Divan”da:

Yüzün xəyali gözümdə əcəbmi ağlar isəm
Ki bürc-i abiyə gəlsə qəmər, mətər⁵ görünür.

Ayın Su bürcünə gəlməsi ilə yağışın yağmasını, yəni göz yaşının tökülməsini bildirən bu bədii obraz Nizaminin farsca şeirindəki mənalandırma ilə üst-üstə düşür:

فشاند از دیده باران سحابی
که طالع شد قمر در برج آبی

[14, s. 153]

Gözündən bulud kimi yaş saçıldı
Ki, Ay su bürcündə doğmuşdu.

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin Türk “Divanı”nın dəqiq elmi araşdırmalara ehtiyacı var. Bu sahədə araşdırmaların genişləndirilməsi məqsədəuyğundur.

Nəticə

Dünya mədəniyyətinin nadir incisi və Azərbaycanın xalqının iftixarı olan Nizami Gəncəvinin ədəbi irsi üzərində araşdırmaları doğru və dəqiq elmi faktlar əsasında aparmaq müasir nizamişünaslığın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Nizamişünaslığın inkişafı tarixində zaman-zaman ağır zəhmət hesabına qazanılmış uğurları nəzərə almadan, 100 il öncə buraxılmış səhvləri yenidən təkrarlamaq olmaz. Xüsusən şairin həyatına dair araşdırmalarda diqqətli olmaq vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Araslı Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. - Bakı: “Gənclik”. -1998. -732 s.
2. Araslı Nüşabə. Nizami və türk ədəbiyyatı. -Bakı: “Elm”. -1980. -206 s.
3. Azadə R.Nizami Gəncəvi yaradıcılığı Y.E. Bertelsin tədqiqatında. Mənəvi dünənimiz bu günün işığında, Bakı: “Elm”. -2011. - 593 səh.
4. Berthels E. Evgenii. The Great Azerbaijani Poet, Nizami. Life, works, time // Published by Gilgamesh Publishing. - London: 2017.
5. Бертельс Е.Э. Низами и Фузули. -Москва: Изд-во Восточ. лит. - 1962. - 554 с.
6. Bəşirova Hürnisə. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halından. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri. Bakı: Elm və təhsil.- 2019.- №1.- s. 57-63.
7. Брагинский И.С. Литература Ирана и Средней Азии. В книге: История всемирной литературы: В 9-ти т. Москва, 1984, т.2, с.248-277.
8. Divani-Nizami [Gəncəli] Türkcə (Azərbaycanca) qəsidələr-qəzəllər, Xədvyyə nüsxəsi-Tehran nəşri əsasında. Tərtibçi: Eloğlu, Hazırlayan və köçürən: D-r Hüseyn Şərqə Soytürk. - Bakı. -2006. -64 s.
9. Dəstgirdi Vəhid. Dəftər-e həftom Gəncineyi-Gəncəvi. Tehran, 1318, 259 s.
10. İlham Əliyev. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 23 dekabr 2011, 19:10. www.president.az.

⁵ Mətər- ərəbcə:yağış

11. Mirkhond, Vie de Djenghiz-khan. -Paris. -1841.
12. Nezami Gəncəvi. Divan-e qəsaid o ǧəzəliyyat. Ostad Səid Nefisi, Entəşarat-e Foruǧi, 1365.
13. Nezami Gəncəvi. Məxzənül-əsrar. Mətn-e elmi vo enteqadi besəy-e və ehtemam-e Əbdülkərim Əli-zade. -Baku. -1960. -252 s.
14. Nezami Gəncəvi. Xosrov-o Şirin. Tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo enteqadi: L.A.Xetaqurof. -Baku.-1960.
15. Nezami Gəncəvi. “Leyli vo Məcnun”, Mətn-e elmi vo enteqadi be səy-e vo ehtemam Əjdər Əli oǧlu Əliəsǧərzade və F.Babayev. -Mosku: “Edare-ye Entəşarat-e Daneş”. -1965. -588 s.
16. Nezami Gəncəvi. Həft Peykər. Mətn-e elmi vo enteqadi, moqeddeme və həvaşi be qələm-e Tahir Əhməd oǧlu Məhərrəmov. Mosku: “Edare-ye Entəşarat-e Daneş. -1987. -687 s.
17. Nizami Gəncəvi. İskəndərname. Mətn-e elmi vo enteqadi Ə.Əlizade. -Baku. -1947.
18. Тагирджанов А.А.Некоторые соображения о тюркских стихах Низами Гянджеви. Материалы научной конференции, посвященной проблеме «Низами и мировая литература. -Баку: 17 январь, 1983, стр. 26-30.
19. Yusifli Xəlil. Amerikan alimi Maykl Barinin “Nizaminin “Yeddi gözəl”inə şərh” kitabı haqqında bəzi mülahizələr. “Nizami Gəncəvi almanaxı” I, -Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC. -2019. -272 səh.
20. Riyazi M.S. “Nizami Gəncəvi müasir İran ədəbiyyatşünaslığında” dissertasiya (əlyazması şəklində) Bakı. -2019.

Rəyçi: akademik İ.Həbibbəyli

Göndərilib: 04.10.2020

Qəbul edilib: 06.10.2020